

FRANCESCA ESPAÑOL BERTRAN

**ELS CASALS DE MOLINS MEDIEVALS A LES COMARQUES
TARRAGONINES. CONTRIBUTIÓ A L'ESTUDI DE LA SEVA
TIPOLOGIA ARQUITECTÒNICA ***

En l'apartat de l'arquitectura medieval catalana les recerques dels historiadors de l'art han passat per alt molt sovint les edificacions no específicament religioses del període i, actualment, al costat d'una quasi reeixida catalogació i anàlisi de bona part dels edificis religiosos romànics i gòtics, el desconeixement sobre altres tipus de construccions contemporànies de caire civil és ben palès.

D'ençà de la publicació de l'obra de Josep Puig i Cadafalch sobre l'arquitectura romànica catalana,¹ els estudis sobre els diferents edificis medievals de les nostres terres s'han anat succeint i nous especialistes han rellevat a Puig en les seves recerques. Malgrat tot, un dels aspectes de l'arquitectura medieval catalana que ell tractà molt breument dins un dels apartats de la seva obra i que hauria d'haver constituït la pedra de toc per a posteriors estudis del tema, ha restat, fins avui, oblidat completament. Al capítol sobre els casals de molins medievals que Puig va incloure dins l'apartat d'arquitectura civil en el segon volum de «L'arquitectura romànica a Catalunya»,² no l'ha seguit cap nou estudi durant tots aquests anys³ i tampoc s'ha fet menció expressa d'aquest tipus constructiu en les publicacions que sobre l'arquitectura romànica —civil i religiosa— han aparegut, recentment, amb caràcter de síntesi.⁴

* Comunicació presentada al 2.^{on} Colloqui d'Història del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat. Celebrat a Tarragona l'octubre de 1980.

1. PUIG i CADAFALCH, J. FELGUERA, A. GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona 1911-1918, 3 vols.

2. *Ibidem.*, vol III, pp. 591-592.

3. Hem de fer esment de les recerques dins el camp de l'etnologia de R. VIOLANT SIMORRA a *La indústria casolana del pa al Pallars Sobirà. El gra, els molins, els forns, pastar, costums i creences*. Barcelona 1936. Vegeu també de J. NUET BADIA, *Notes sobre els molins fariners de la vall de Llémna*. «Muntanya» n.º 673 (1974), pp. 110-123, estudi més concretat als aspectes tècnics, i així mateix de Salvador PALAU RAFECAS, *Els molins fariners d'aigua a la Conca alta del riu Gaià*. «Recerques Lleidatanes» (Tàrraga) I (1978), pp. 13-31. S'ha donat notícia de l'existència d'un molí medieval a l'Alt Empordà, vegeu: «Full informatiu del romànic» n.º 16 (abril 1979), *El molí de les puces*.

4. E. CARBONELL, *L'art romànic a Catalunya*. S. XII. Barcelona 1974-75, 2 vols.

Davant d'aquesta manca d'interès per part dels historiadors de l'art envers les construccions de caire marcadament popular i no sumptuari que és palesa no únicament a Catalunya, l'actual orientació dels medievalistes pot ésser particularment positiva. Cal esmentar, en aquest sentit, la tasca empresa pel Departament d'Història medieval de la Universitat Central de Barcelona, on precisament col·laboren Jordi de Bolòs i Iñaki Padilla, autors conjuntament d'un estudi aparegut fa poc sobre un casal de molins situat a la comarca del Berguedà.⁵

El present estudi vol aprofundir també en aquest tema que, pensem, interessa tant en funció del coneixement global de les diferents tipologies arquitectòniques medievals i llur evolució, com per constituir aquests casals de molins el testimoni d'un determinat tipus de construcció agrària amb caràcter industrial fins ara per estudiar.

Analizarem en ell cinc casals de molins medievals situats en diferents comarques de la Catalunya Nova que presenten diverses solucions estructurals. Aquests edificis que responen a distintes tipologies arquitectòniques, constitueixen els models més característics d'un ampli grup de molins que hem hagut de recórrer durant el treball de camp per a la preparació d'aquest estudi. Dos d'ells estan situats al Camp de Tarragona i la resta a la Conca de Barberà; incloïm en aquest treball el casal moliner d'Albió —Comarca de la Segarra— pel fet que aquest indret durant els segles medievals va pertànyer a la vegueria de Montblanc i, per tant, aleshores, la seva relació amb la resta dels pobles de la Conca de Barberà va ésser molt directa.

I. INTRODUCCIÓ

L'expansió del molí hidràulic arreu d'Europa durant l'alta Edat Mitjana constituí un fet cabdal i de gran transcendència per a l'economia derivada de les explotacions agràries, ja que augmentà la producció i alhora substituï el treball realitzat, fins llavors, manualment, podent ésser emprats més braços per al conreu de la terra. El millorament de les tècniques que s'evidencia durant els segles alt medievals,⁶ va ésser el motor d'aquesta expansió, però el molí hidràulic ja era conegut d'antic a l'Imperi romà,⁷ tot i que el seu ús generalitzat no es produí sinó alguns segles més tard.

5. J. BOLÓS I MASCLANS, I. PADILLA LAPUENTE, *Un molí d'origen medieval. El Molinet de Navel*. «Quaderns d'estudis medievals», I (Maig 1980) pp. 49-55.

6. Vegis: «XVIII Settimane di Studio del Centro italiano di Studi Sull'Alto medioevo» *Artigianato e tecnica nella società dell'Alto medioevo occidentale*. Spoleto 2-8 Aprile 1970. Publ. Spoleto 1971. 2 vols.

7. S'han trobat molins hidràulics d'època romana a Arles, al sud de França, i prop

L'estudi dels molins medievals, malgrat la seva pervivència arqueològica fins els nostres dies, s'ha fet habitualment o bé en base a la documentació existent, estudiant-se aleshores en relació als drets senyorialis i com a part de patrimonis civils i eclesiàstics,⁸ o també en funció del gran avenç tècnic que representaren.⁹ Ara bé, ni el sistema de conduccions d'aigües necessari per al seu funcionament, que s'integraria en el camp de les obres hidràuliques, ni els tipus de casals on s'installaren els molins amb les diferents parts de que constaren, han tingut excessiu interès per als estudiosos.¹⁰

Els molins accionats per la força d'un corrent, ja sigui directament com en el cas dels molins sobre barques, dels molins penjats sota els ponts o inclús com els que utilitzaren el flux de l'aigua del mar,¹¹ o bé, els que empraren un sistema de canalització de l'aigua del riu envers el casal moliner, varen tenir diferents utilitats. Uns serviren per a trinxar els draps destinats a l'indústria paperera,¹² altres per a batanar parracs i alguns els utilitzaren els peraires.

---

de Montecasino a Itàlia. Hi ha referències dels primers a: *A History of technology*. Dr. Charles Singer. Oxford 1954-1958.

8. Sobre aquest aspecte concretat als Països catalans, vegeu: Primitivo GOMEZ, *Contribución al estudio de la molinería valenciana medieval* «III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó»; València, 1923, vol. II, pp. 695-766. A. ALTISENT, *Notícies socials i econòmiques de Montblanc, la Guàrdia dels Prats i la Riba*. «VIII Assemblea intercomarcal d'estudiosos Montblanc», Granollers 1967, pp. 49-65. Del mateix autor: *Història de Poblet*, Abadia de Poblet 1974. Així mateix J. P. CUVILLIER, *La propriété de l'eau et l'utilisation des ouvrages hydrauliques dans la Catalogne médiévale (XIIIe. et XIVe. siècles): Essai d'histoire économique et sociale*; «Scriptorium Populeti» 3 (1970), pp. 243-257 (Miscel·lània Històrica Catalana. Homenatge al P. Jaume Finestres historiador de Poblet). Així mateix cal citar l'estudi encara en premsa de Lluisa CASES LOSCOS, *Breus notes sobre els molins fariners a la conca alta del riu Gaià*, que apareixerà al pròxim volum d'Aplec de treballs de la Conca de Barberà.

Darrerament s'ha estudiat el tema fora de l'àmbit dels Països Catalans a: J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR y RUIZ DE AGUIRRE, *El equipamiento molinar en la Rioja Alta* «Studia Silensia» III (1976) (Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel), pp. 387-405. També centrat a l'Aragó per Carmen ORCASTEGUI GROS, *Notas sobre el molino hidráulico como instrumento de trabajo y dominación en el Aragón medieval —siglos XIII-XV—*. «Aragón en la Edad Media II: Estudios de economía y sociedad», Universidad de Zaragoza, 1979, pp. 97-133.

9. Charles SINGER, *A history of technology*. Oxford 1954-1958. Jean GIMFEL, *La révolution industrielle du Moyen Age*. París 1975.

10. Vegeu P. VILA, *Les obres de regatge antigues*. «La Publicitat», 17 de juliol de 1931, especialment la part referida a la sèquia de Manresa. Sobre el mateix tema també L. CANALS I GUILERA, *La sèquia de Manresa*. «Muntanya» 667 (1975), pp. 284-287.

11. Vegeu especialment Charles SINGER, *ob. cit.*, vol. II, pp. 589-622.

12. Encetà el tema: Pau VILA, *L'aspecte geogràfic de l'indústria paperera*. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», n.º 477 i 479 (Febrer i Abril de 1935). Vegeu igualment de J. MADURELL i MARIMON, *El paper a les terres catalanes*. Barcelona 1972, 2 vols. entre altres estudis del mateix autor sobre el tema. Oriol VALLS i SUBIRÀ a: *Vocabulari paperer a través de dos inventaris del segle XVIII*. «Scriptorium Populeti» 3 (1970), pp.

Les fargues també varen aprofitar l'energia hidràulica provenent dels corrents d'aigua i es situaren en els marges dels rius juntament amb els molins bladers, els més usuals d'entre tots els esmentats fins ara. El molí hidràulic destinat a la molta del gra esdevingué un element industrial imprescindible en el món agrari medieval, bastint-se'n als marges dels rius i torrents i bastint-se per al seu funcionament la construcció d'una complexa xarxa de canalitzacions: les sèquies, emprades, tanmateix, per al regadiu de les zones d'horta pròximes. La construcció d'un rec havia de representar una inversió econòmica i de mà d'obra considerables,¹³ per això, habitualment, els casals de molins varen ésser construïts en zones molt determinades i pròxims entre ells, ja que d'aquesta manera es facilitava l'aprofitament de l'aigua, perquè passava dels uns als altres un cop els primers havien molgut, i sols requeria l'ús d'una mateixa sèquia per a tots. Alguns molins hidràulics situats en zones de més pluges, o bé, vora rius molt cabalosos, no necessitaren aquest sistema tant complex per al seu funcionament, car utilitzaren moles verticals per a moldre, accionades per una gran roda amb pales, que l'acció d'un corrent d'aigua canalitzada, més rudimentàriament, des del riu feia girar directament. Aquesta roda, però, igualment podia moure's per l'acció directa del corrent del riu si el casal del molí s'aixecava a algun dels seus marges.¹⁴

Les conques fluvials dels rius Francolí i Gaià, juntament amb les del Montsant-Siurana, constitueixen una àrea de concentració de diferents casals de molins, les seves característiques pluviomètriques, però, no afavoreixen, com no ho farien en època medieval, l'utilització d'aquests tipus de molí amb moles verticals que seria possible de trobar a la Catalunya Vella; així la bassa, el dipòsit per a l'aigua provinent de la sèquia, passa a constituir un dels elements imprescindibles en l'estructura dels casals moliners de les nostres contrades, juntament amb els canals,¹⁵ els cacaus i la sala dels molins.

493-519 (Miscel·lània Històrica Catalana. Homenatge al P. Jaume Finestres historiador de Poblet), publica un interessant croquis d'un molí de trinxar draps.

13. Vegeu més amunt la nota n.º 10.

14. J. P. CUVILLIER, *ob. cit.*, pp. 247-248, nota 9.

15. Per a conèixer l'estructura d'un molí i el seu funcionament vegeu: J. NUET I BADIA, *ob. cit.*; igualment com: J. BOLÒS I MASCLANS, I. PADILLA LAPUENTE, *ob. cit.* (vegeu més amunt la nota n.º 5).

II. CASALS DE MOLINS AL CAMP DE TARRAGONA

1. CASAL DELS MOLINS DE LA GRANJA DE SANTES CREUS AL CODONY

Localització

Està situat al marge dret del riu Francolí dins el terme municipal del Morell en direcció a Vilallonga. Per arribar-hi s'ha d'agafar un camí a la dreta de la carretera en direcció a Valls; un cop travessada Vilallonga i poc després del pont sobre la riera de la Selva. D'aquest punt al molí hi ha uns dos quilòmetres en camí de carro.

Notes històriques

A l'antic terme del Codony, dins el Camp de Tarragona, Santes Creus va fruir d'un important domini territorial integrat per diferents peces de terra que varen incorporar-se al monestir per successives donacions documentades entre els anys 1160 i 1186.¹⁶ La propietat estava localitzada en un àrea rica i els frares iniciaren ben aviat la seva explotació; el lloc, però, quedava una mica allunyat del monestir i per a facilitar la seva administració directa, els monjos, varen bastir-hi una granja.¹⁷

Entre les dependències del mas de Santes Creus al Codony, del qual, tot i la ruïna, encara en queden restes prop del Francolí, es menciona d'ençà de les primeres donacions un molí blader que, juntament amb el de la Casa-rodona dins la mateixa àrea, constituí l'element d'explotació industrial del domini santescreuà al Camp de Tarragona.

El dia 22 de desembre de l'any 1160, Santes Creus va rebre per dues donacions diferents, unes terres vora el riu Francolí. Una cessió va fer-la Agnès, la comtessa de Tarragona, i l'altra Guillem de Claramunt.¹⁸ En ambdues donacions, juntament amb les terres, es concedí a Santes Creus el dret de bastir uns

16. Vegeu: *El «Llibre Blanch» de Santes Creus*, edició a cura de F. UDINA MARTORELL, Barcelona 1947; documents n.º: 90, 95, 96, 164, 181, 182, 190, 191 i 212. També Eufemià FORT I COGUL, *El Senyoriu de Santes Creus*. Barcelona, 1972, pp. 348-355. Igualment les referències que es troben a J. M. FONT RIUS, *Cartas de Población i franquicia de Cataluña*. Madrid-Barcelona 1969, vol. II, pp. 734-735.

17. La Granja de Santes Creus al Codony apareix documentada per primer cop l'any 1178 —doc. 212 del «Llibre Blanch»...— i novament el 15 de juliol de l'any 1189 —doc. 324 del «Llibre Blanch»...

18. Vegeu doc. 95 i doc. 96 del «Llibre Blanch»...

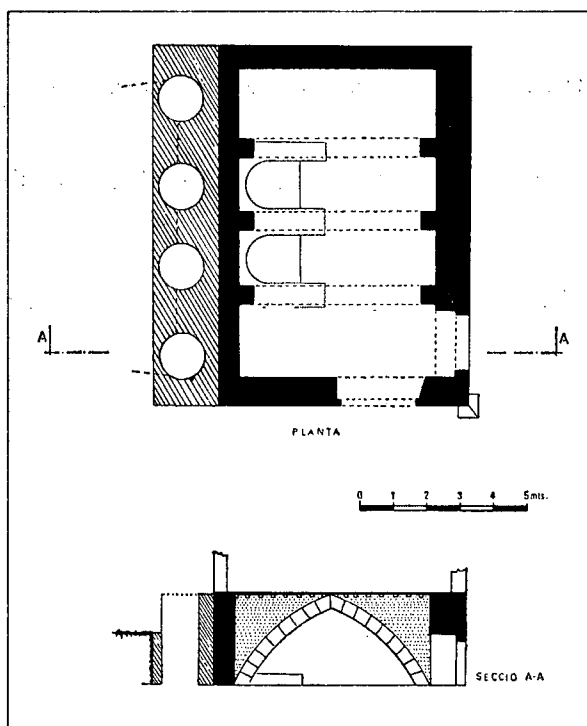

FIG. 1. Planta i secció del Molí de la Granja de Santes Creus al Codony —Mun. del Morell—.

molins, però aquesta menció, tot i que és la primera que es refereix expressament als molins de Santes Creus al Codony, no constitueix encara, sinó la simple donació d'uns drets dominicals.

L'interès que havia de mostrar el monestir en colonitzar aquesta àrea va fer avinent que amb l'inici del conreu de les terres s'emprengué la construcció dels dos casals de molins a què es referien les donacions anteriors i, encara no trenta anys després, sembla que ja eren edificats i en funcionament, doncs per raó d'aquests molins: el de la Granja i el de la Casa-rodona, va ésser signada una concòrdia entre el monestir i l'arquebisbe de Tarragona el 15 de juliol de l'any 1189.¹⁹

Tot i les dates primerenques que ens ofereixen els documents en relació al molí de la Granja, la construcció que s'ha conservat ha de correspondre a una data posterior, i això pot indicar o bé una primera edificació de caràcter provisional que seria substituïda per l'actual fàbrica a les darreries del segle XIII o co-

19. Vegeu doc. 324 del «Llibre Blanc»...

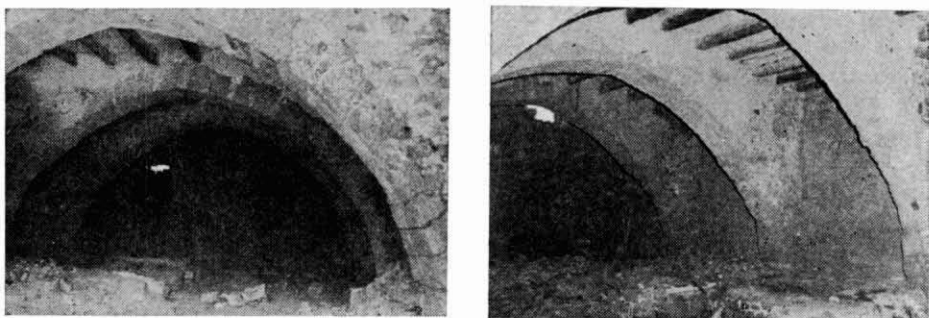

FIG. 2 i 3. Molí de la Granja de Santes Creus al Codony. Interior, Sala de les moles.

mençaments del XIV, o bé que alguna crescuda del riu va inutilitzar el molí antic essent necessària la seva reconstrucció en aquest moment.

Morfologia de l'edifici

Les parts que s'han conservat en aquest casal són la sala de les moles, els quatre canals d'entrada d'aigua als cacaus i l'estructura de la bassa, malgrat, en aquesta, actualment, s'hi hagin assentat alguns cultius. Els cacaus, situats sota la sala de les tremuges, estan plens de terra i ha estat impossible de determinar la seva disposició. Al casal s'acusa una reforma general en la seva estructura, ja tardana, i els dos pisos superiors que semblen correspondre a aquesta modificació de l'edifici s'estan enrunant d'una manera progressiva.

El més interessant, sens dubte, de tota aquesta estructura és la sala de les moles, situada a peu pla del camí i capaç per a quatre molins, tot i que darrerament només n'eren utilitzats dos. És de planta rectangular amb coberta de fusta sostinguda per quatre arcades ogivals rebaixades, que alhora assenyalen els quatre espais on anaven col·locades les moles. L'arrebossat exterior de l'edifici impedeix de determinar amb exactitud les ampliacions que varen realitzar-se en el casal, i si com pensem, els dos pisos superiors corresponen a una reforma tardana, aleshores la teulada aniria per sobre mateix dels quatre arcs, però en aquest cas desconeixem si aquesta seria a un o bé a dos vessants.

La porta actual d'accés a l'edifici no és la originària, la primitiva es conserva tapiada en el mur immediat al riu i era de mig punt; el casal no té altres obertures a les parets. Els materials emprats en la construcció són molt pobres: codols, tàpia i mamposteria, si exceptuem la paret immediata a la bassa, que està obrada, tota ella, de carreus ben tallats lligats amb argamassa i falcats amb palets de riu. Les arcades que sostenen la coberta són igualment de

pedra tallada. A l'exterior, hom observa les dues sortides d'aigua dels cacaus en el mur contigu al riu Francolí i els quatre canals d'entrada d'aigua des de la bassa als soterranis.

2. MOLINET DEL MAS DE MASCARÓ

Localització

Aquest casal de molí es troba sota mateix de la masia en el marge dret del riu i que comença poc abans del Molí de l'Horta a la carretera de Tarragona en direcció a Constantí. Riu amunt, el molí és a un quilòmetre i mig de l'inici del camí.

Notes històriques

Des del riu Francolí, al seu pas pel terme de la Pobla de Mafumet, en surt, encara avui, la sèquia anomenada «dels molins» que fins fa relativament poc menava l'aigua que posava en funcionament els cinc molins hidràulics²⁰ que hi ha construïts als termes de Constantí i Tarragona en les partides de Centcelles i els Mangons. Actualment la sèquia és utilitzada únicament pel regadiu de les hortes, però el seu recorregut palesa encara la seva antiga funcionalitat.

Els documents del segle XII ja esmenten l'existència de molins en aquesta zona i sabem que l'arquebisbe en va posseir més d'un a l'àrea de Centcelles. Ara bé, esbrinar quin dels molins que s'han conservat pertanyia a l'església tarragonina esdevé certament difícil, ja que els molins canviaven de propietari molt sovint, però encara resulta més complicat determinar si el molí del mas de Mascaró que estudiem, n'era un d'ells.

En el judici celebrat a Barcelona el dia 7 d'agost de l'any 1151,²¹ per a dilucidar en la causa moguda entre el príncep Robert i son fill Guillem i l'arquebisbe de Tarragona, Bernat de Tort, ja es parla d'uns molins, que són motiu de discòrdia entre ambdues parts. El document deixa per determinar en quin lloc estaven situats, tot i que forçosament havien de pendre l'aigua del riu Francolí.

Dos anys abans de la celebració d'aquest judici va ésser donat per Ponç de Timor el puig erm dels Mangons —9 d'abril de 1149—,²² davant mateix de

20. Els molins de Centcelles són el de Constantí que pertanyia a la Cartoxa de Scala Dei, el de Reus i el molí paperer. A la partida dels Mangons s'hi troben el molí de l'Horta i el molinet del Mas de Mascaró. Vegeu: R. AMIGÓ I ANGLÈS, *Els topònims del terme municipal i poble de Constantí*. Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramon Berenguer IV», Tarragona 1968.

21. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIX, Madrid 1851, ap. 23.

22. J. M. FONT RIUS, *ob. cit.*, vol. I, doc. 70.

l'actual molí de l'Horta. El donador el va cedir a quatre germans perquè hi construïssin una fortificació i ho milloressin. També els hi donà la fàbrica i les dues parts del molí que ja hi havia construït a l'indret, retenint, però, el donador, una tercera part d'aquest darrer. Aquest molí deu correspondre a l'actual molí de l'Horta, però, tot i així, ho anotem, doncs el molí del Mas de Mascaró és situat en un indret que s'integra igualment en la partida de Mangons.

Una altra notícia documental, ja més tardana, referent als molins d'aquesta àrea, correspon a l'any 1401,²³ en que l'arquebisbe encarregà a Guillem Tosquella del lloc de Constantí, que viatgés a Barcelona per a adquirir quatre moles per als dos molins bladers situats al terme de Centcelles que Guillem Tosquella havia arrendat al prelat per dos anys.

Morfologia de l'edifici

Aquest casal resta força malmès, no conserva la coberta i tot ell és ple de vegetació. S'ha conservat l'estructura de l'edifici de planta quadrada, i tot el perímetre de la bassa de grans dimensions; els cacaos no són visibles i els canals d'entrada d'aigua de la bassa al soterrani és possible que apareguessin en el mur del casal immediat a la bassa netejant-lo, però nosaltres no els hem vist i per aquesta raó no apareixen assenyalats en el plànol.

L'estructura de l'edifici palesa diferents reformes que sembla varen consistir en l'ampliació del casal amb dos pisos superiors. Aquestes obres no poden haver estat realitzades massa tardanament, doncs, alguns elements de la façana com un matacà i algunes gàrgoles col·locades en la part alta del mur indiquen una cronologia que no pot anar més enllà del segle XVI.

El casal del Molinet és de planta quadrada i devia estar cobert originàriament per un sostre de fusta, els cabirons del qual devien sostenir l'arc escarser que va de paret a paret en el que es correspondria antigament amb la sala de les moles. La porta originària d'accés a la sala de les tremuges actualment està tapiada.

Els materials emprats en la construcció dels murs, exceptuant l'immediat a la bassa, són molt pobres, s'hi veuen còdols, mamposteria i tapial. En canvi la paret contigua al dipòsit de l'aigua és tota ella de grans carreus tallats regularment i col·locats a la manera isòdoma, l'aparell està lligat amb argamassa i el falquen palets de riu.

23. Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (A.H.A.T.) Vicariat Eclesiàstic. Regist. Negotiarum 1401, fols.: 70-71.

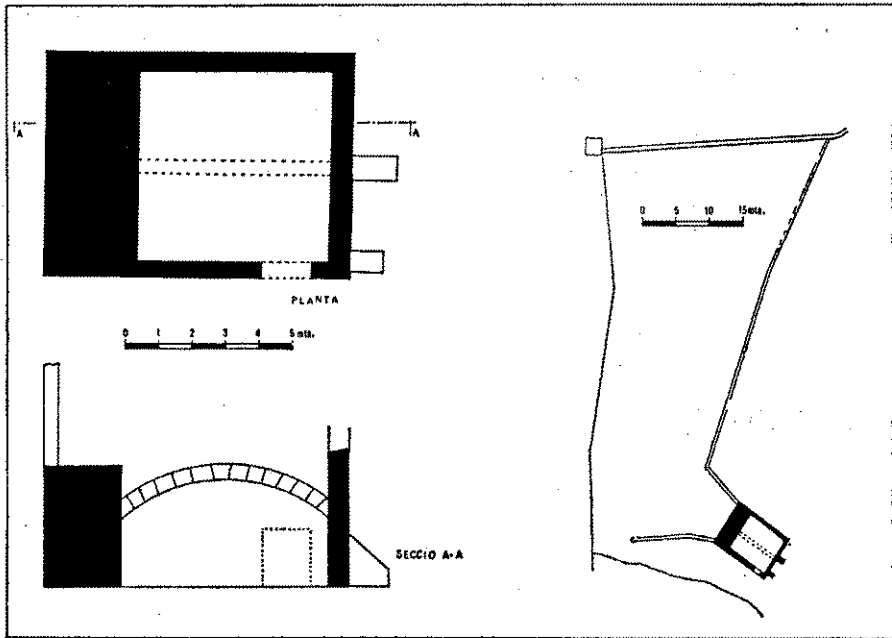

FIG. 4. Planta, secció i estructura de la basa del Molinet del Mas de Mascaró —Mun. Tarragona—.

III. CASALS DE MOLINS A LA CONCA DE BARBERA

1. MOLÍ D'ALBIÓ

Localització

El casal del molí d'Albió es trobat a tocar del riu Corb, sota mateix del poble que queda enlairaat damunt de la muntanya, es veu des de la carretera un cop passat el Balneari de Vallfogona en direcció a Santa Coloma de Queralt.

Notes històriques

La vall del riu Corb ha conservat fins els nostres dies un nombre important de molins bladers. Nòmés entre els termes de Vallfogona i el de Santa Coloma

de Queralt se'n troben cinc.²⁴ Ara bé, la documentació del segle XIII relativa a Albió²⁵ permet de determinar que només en aquest indret n'hi havia ja tres: el molí Superior —documentat també com a molí sobirà—, el molí dit Mitjà i el de l'Hospital. Tots ells van apareixent en la documentació d'aquest període amb relativa freqüència.

El molí Mitjà d'Albió surt documentat per primer cop el 29 d'abril de l'any 1238 en el testament de Berenguera de Llorac, en establir, aquesta, entre les seves disposicions testamentàries que l'església de Sant Gil d'Albió disposés del molí Mitjà tots els dijous de l'any nit i dia.²⁶

Altrament els Templers que per successives donacions adquiriren diferents propietats en aquesta àrea, sembla també que posseïren diversos drets sobre els molins, els quals els hi pervingueren alhora per donacions i per compra. L'any 1246 adquiriren de Bernat de Sallent i de Maria, la seva muller, els drets que ambdós posseïen a diferents molins del terme²⁷ i sis anys més tard, el 22 de febrer de 1252, per la donació de Domènec de Vallfogona la part d'aquest en el molí de la Torre d'Albió. Aquest mateix any, i pocs dies després de l'anterior cessió, els Templers establiren a un matrimoni els diferents molins del lloc sobre els que havien anat aplegant drets.²⁸

El darrer quart del segle XIII varen produir-se algunes diferències entre l'Ordre i uns germans anomenats Pere i Tomàs Sermat sobre la possessió dels molins superior i mitjà d'Albió que després d'això passaren íntegrament a dependre dels primers, havent però de pagar a Pere i a Tomàs la quantitat de 660 sous, dels quals 360 corresponien a les millores realitzades per ambdós germans en el molí mitjà del lloc.²⁹

Morfologia de l'edifici

El casal del molí d'Albió excepcionalment conserva quasi senceres les seves instal·lacions. L'edifici, d'aspecte defensiu, consta de dos pisos, més una planta baixa en la qual originàriament hi havia col·locades les moles. El canal i la bassa són ben visibles a la part posterior de l'edifici i, de tota l'estructura, únicament la part dels cacaus ha quedat per a determinar en el plànol.

24. A la part més extrema del terme de Vallfogona de Riucorb, en el seu límit amb el de Guimerà hi ha el molí de la Cadena; dins del mateix poble el de casa Ferrer. Un cop pasat el Balneari en direcció a Santa Coloma de Queralt es troba el molí d'Albió i més endavant el molí Baijoc i el molí Alcarras.

25. Vegeu: J. M. SANS I TRAVE, *La Comanda del Temple de Vallfogona de Riucorb. Primera part: La creació i formació del patrimoni (segles XII-XIII)* «Quaderns d'Història Tarraconense» II (1980), pp. 7-54.

26. *Idem.*, p. 37.

27. *Idem.*, p. 39.

28. *Idem.*, p. 43.

29. *Idem.*, p. 50.

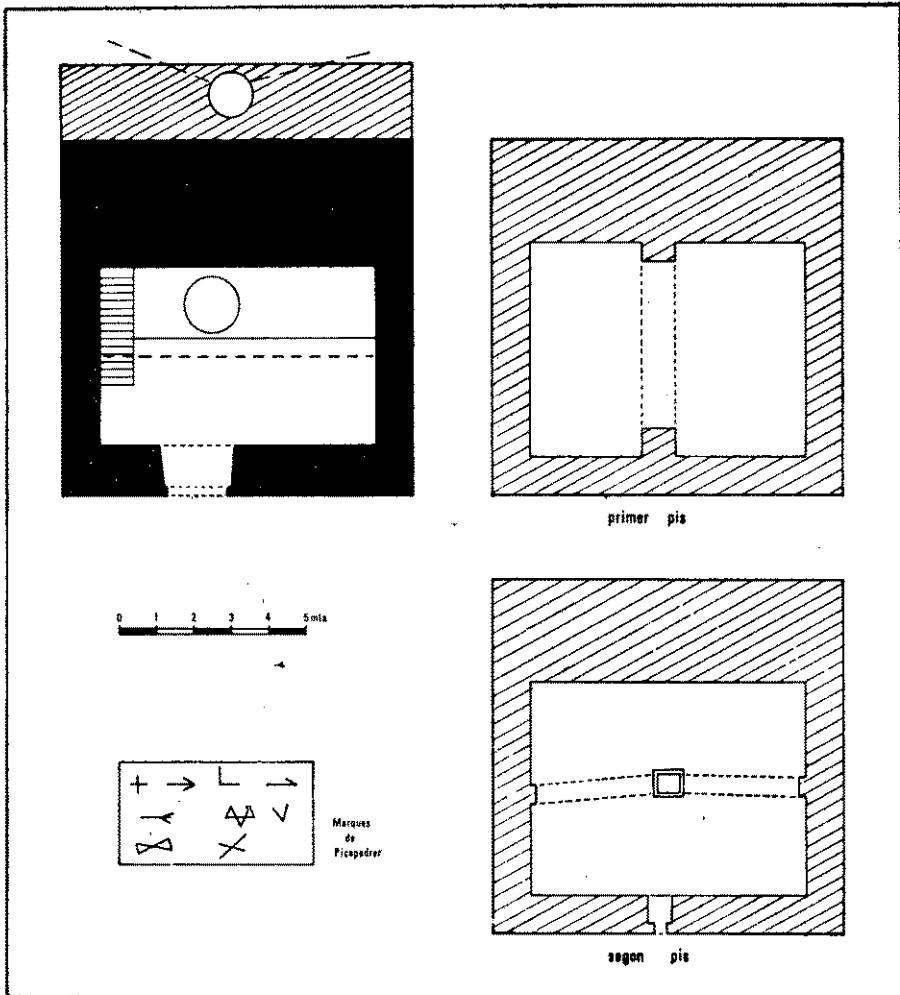

FIG. 5. Planta dels diferents pisos del Molí d'Albió —Mun. de Llorac—.

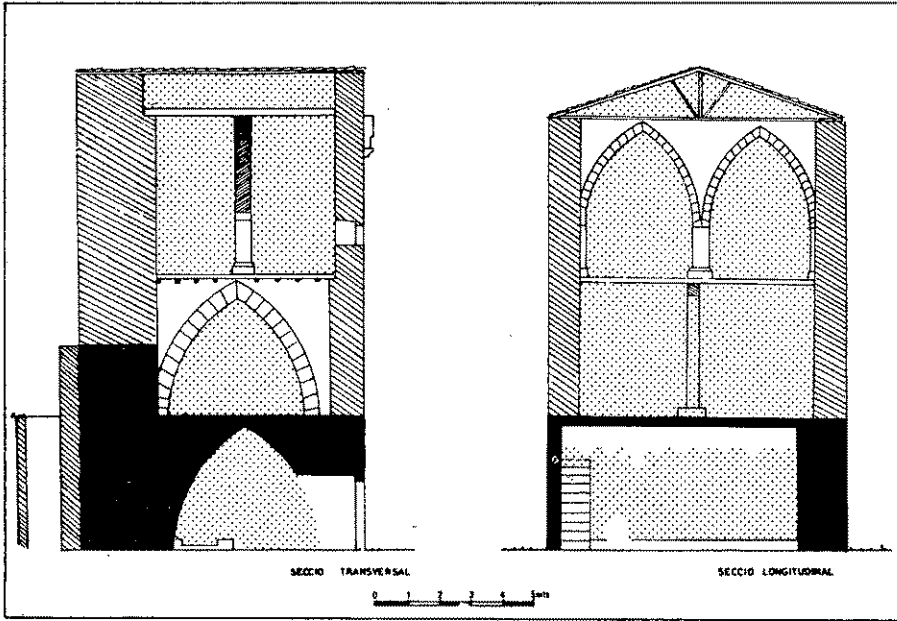

FIG. 6. Secció longitudinal i secció transversal del Molí d'Albió —Mun. de Llorac—.

Entre la sala de les moles i el primer pis s'observa a través de l'aparell de la façana una discontinuïtat d'obra que pot ben bé correspondre a una reforma de l'edifici. Aquesta hauria consistit en l'ampliació de l'estructura originària amb dos nous pisos en una data que podríem fixar cap a darrers del segle XIII o a començaments del XIV. Si poguessim identificar aquest casal amb el molí mitjà d'Albió que apareix documentat a darrers del segle XIII en relació als germans Sermat que, recordem-ho, el posseïren durant un temps i varen reformar-lo, cobrant per aquest concepte 360 sous dels Templers, fixar la cronologia de les obres d'aquest casal seria relativament fàcil, però de tots els molins que hi havien construïts i en funcionament a Albió durant els segles medievals no és possible de determinar quin d'ells es corresponia al que estem estudiant.

La primitiva sala de les moles a la planta baixa, té forma rectangular i està coberta per una volta de canó apuntat construïda amb carreus de pedra en els quals s'hi observen algunes marques de picapedrer. Per accedir d'aquesta sala al primer pis del casal hi ha una escala de pedra. La primera de les dues plantes superiors, que correspon ja a l'ampliació posterior de l'edifici, té també forma rectangular i la cobreix un sostre pla, les bigues de fusta reposen sobre un gran arc ogival que va d'ample a ample de la sala. Quan va deixar d'ésser utilitzat

FIG. 7 i 8. Molí d'Albió. Vista general exterior i detall de la sala de les moles.

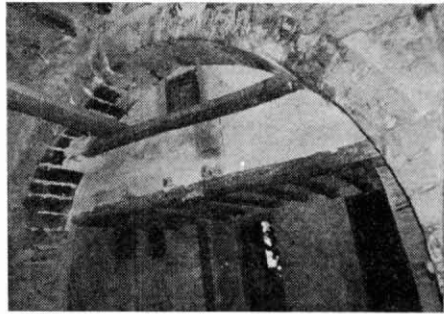

FIG. 9 i 10. Molí d'Albió. Sala de les moles i primer pis de la torre.

el molí de la planta baixa es traslladaren els aparells destinats a la molta del gra a aquest primer pis del casal i fins els darrers anys del funcionament del molí aquesta sala fou l'emprada per a moldre.

La darrera planta de l'edifici, igualment de forma rectangular, estructura el seu espai interior mitjançant un pilar central del qual arranquen les dues arcades apuntades sobre les que reposaria l'encavallada de fusta primitiva. Actualment aquests arcs de pedra estan escapçats —en les seccions de l'edifici que hem dibuixat aquest darrer pis apareix tal i com seria originàriament—, i l'alçada total d'aquesta planta apareix dividida en dos pisos. El sentit de les dues arcades del pis superior és oposat al de l'arc de la primera planta.

A l'antiga sala de les moles s'obre la porta d'accés a l'edifici utilitzada originàriament. En els dos pisos superiors les obertures en el mur són escasses, algunes de les finestres que existien en la estructura primitiva varen éser tapiades en reformes posteriors i actualment, contemporànies a la construcció dels dos pisos superiors, només es conserven una finestra i l'obertura del matacà de la darrera planta a la façana principal de l'edifici.

L'aparell utilitzat en la construcció de la planta baixa és més gran que no pas l'emprat en els dos pisos superiors, tot i això ambdós estan tallats molt regularment. S'observa clarament la discontinuïtat d'obra que ja hem indicat, entre la planta baixa i la resta de l'edifici.

2. CASAL DELS MOLINS DE LA VILA A MONTBLANC

Localització

Està situat entre els rius Anguera i Francolí, prop de l'indret on ambdós corrents s'ajunten. Per arribar-hi s'ha d'agafar un camí que surt a la dreta de la carretera de Montblanc a Prenafeta, quasi un quilòmetre després de passar el pont sobre l'Anguera.

Notes històriques

La vila de Montblanc conserva, encara avui, un important nombre de casals de molins,³⁰ el més interessant de tots ells però és, sens dubte, el conegut com el dels molins de la vila, situat prop de l'aiguabarreig dels rius Anguera i Francolí, en un indret que hom ha identificat amb el topònim «Villasalva»³¹ que correspon a l'antic emplaçament de la vila de Montblanc, abans

30. Vegeu: Antoni PALAU DOLCET, *Guia de la Conca de Barberà. II Montblanc*. Barcelona 1931.

31. *Idem.*, p. 7.

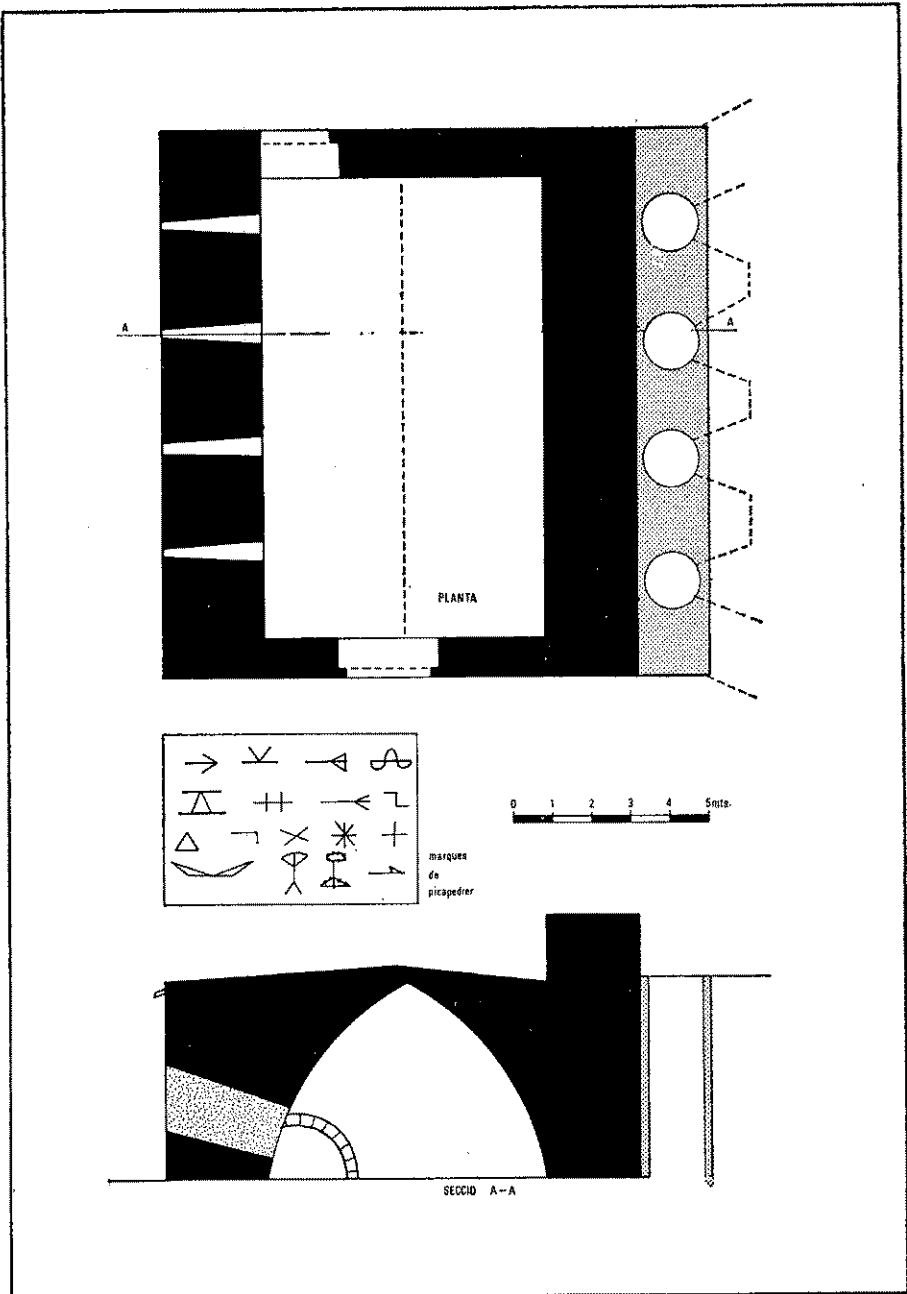

Fig. 11. Planta i secció dels Molins de la Vila de Montblanc.

d'ésser ordenat el trasllat de la població per Alfons el Cast al lloc que ocupa.

Dels molins de Montblanc ja se'n fa esment en la donació de Villasalva a Pere de Vilafranca, feta el mes de març de l'any 1155 pel comte de Barcelona Ramon Berenguer IV,³² i un mes després, apareixen citats novament entre la resta dels drets senyoriais dins la Carta de població que el comte va concedir als habitants del lloc.³³ L'ordre reial per a canviar d'emplaçament el lloc, donada per Alfons I el mes de febrer de l'any 1163,³⁴ fa menció novament als molins, i tot i que aquesta referència, com les anteriors, dins el context general del document, no passa d'ésser un pur formulisme notarial relatiu als drets dominicals, hem de pensar que en aquesta data s'hauria bastit algun molí aprofitant la situació privilegiada del lloc pròxim com estava als rius Anguera i Francolí.

En la documentació que s'ha conservat, no es parla novament dels molins de Montblanc, fins a començaments del segle XIV. Un document que ve datat el sis de juny de l'any 1316, fa referència a un casal de molins vora el riu Francolí en el qual hi tenien drets: el rei, el monestir de Vallbona i el castlà de Montblanc. Per tots ells el tenia en emfiteusi Pere de Termens com ja així l'havia posseït el seu pare. Les fites d'aquest casal de molins, tot i ésser assenyalades en el document, no són prou concises per a determinar el seu emplaçament i en conseqüència per a relacionar-lo amb el que estem estudiant.³⁵

En canvi una nova notícia, corresponent aquesta a l'any 1320, pot servir-nos millor. En aquesta data es deurién produir algunes inundacions a la zona de Villasalva, l'antic emplaçament de Montblanc, i sembla ésser que a causa d'això, varen haver-se de refer algunes construccions. El document que refereix el fet ve datat a 19 d'abril, període que coincideix amb l'època de pluges. Al casal dels molins de la vila que estudiem, situat en aquesta zona, alguns elements de la seva estructura semblen indicar certes modificacions. La porta d'accés a la gran sala de les tremuges queda lleugerament descentrada en el mur i sembla no correspondre's a la que s'utilitzaria originàriament. En el mur oposat a aquest portal s'hi conserva una altra porta mig soterrada i tapiada actualment que podria haver estat la primitiva, restant inutilitzada a causa d'alguna inundació. Si aquesta possible eventualitat que refereix el document poguéssim relacionar-la amb les modificacions que palesa l'edifici, tindríem una dada que permetria establir una hipotètica cronologia o almenys determinar que l'any de la inundació, el casal dels molins de la vila a Montblanc ja era acabat i en funcionament. La morfologia de l'edifici ens aproxima a aquesta data.³⁶

32. J. M. FONT RIUS, *ob. cit.*, vol. I: doc. 98. Vegeu igualment la referència monogràfica corresponent a Montblanc al vol. II, pp. 745-747.

33. *Idem.*, vol. I, doc. 99.

34. *Idem.*, vol. I, doc. 119.

35. BOFARULL i SANS, Francisco, *Documentos para escribir una monografía de la villa de Montblanch*. «Memorias de la Real Academia de Buenas Letras» VI (1898) pp. 423-578. Veigis docs. 10 i 14.

36. *Cartulari de Poblet*, edició a cura de PONÇ MARQUES, J. Barcelona 1938, docs. 146-174.

Morfologia de l'edifici

En aquest casal, el més ampli de tots els que estudiem, s'ha conservat a més de la sala de les tremuges, capaç per a quatre molins i de grans dimensions, l'estructura de la bassa i també els quatre canals d'entrada de l'aigua d'aquesta cap els cacaus. Els soterranis per a la sortida de l'aigua estan coberts de terra i ha estat impossible de determinar la seva estructura.

La sala de les moles, la part més interessant de tot el casal, té planta rectangular i va coberta per una volta de canó apuntat que com la resta de l'edifici està construïda amb carreus molt regulars. L'emplaçament dels quatre molins dins aquesta sala ha estat impossible de determinar, ja que l'edifici fa molts anys que és obert, i en el seu interior actualment no s'hi conserva cap dels enginys emprats en la molta del gra.

La gran sala de les moles té una porta d'accés d'arc de mig punt, i conserva en el mur del fons una nova obertura, actualment inutilitzada, que com ja hem assenyalat constituïria el portal originari del molí. En el pany de paret esquerre del casal s'obren quatre finestres espitlleres molt capalçades a l'interior.

En l'aparell de tot l'edifici —sala de les moles, bassa...—, s'hi observen marques de picapedrer. Els carreus de pedra, molt ben tallats, estan col·locats en el mur molt acuradament i alguns dels que es veuen a l'exterior de la bassa mostren un encoixinat molt interessant.

En la part de la bassa s'ha conservat força bé la part dels canals d'entrada d'aigua als cacaus, aquests són circulars i estan oberts pel cantó del dipòsit d'aigua. El mur en el qual estan tallats forma en la banda més immediata a la bassa tres tallamars de proporcions considerables.

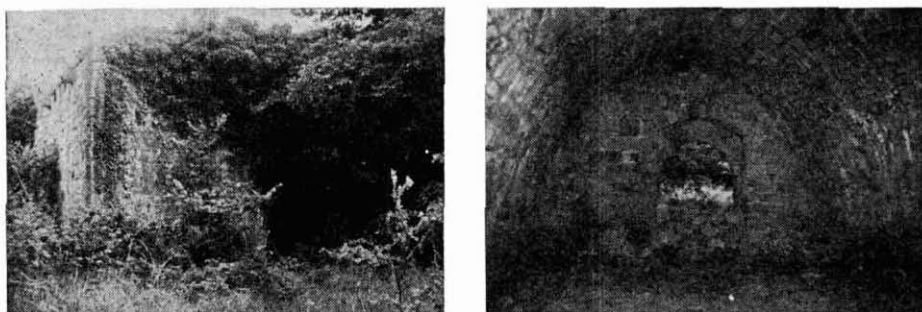

FIG. 12 i 13. Molins de la Vila de Montblanc. Exterior del Casal i la Sala de les moles.

3. EL MOLÍ XAFAROT DE VALLCLARA

Localització

Es troba vora el Francolí a dos quilòmetres i mig de la sortida del poble en direcció a Vimbodí a la banda dreta de la carretera.

Notes històriques

Les referències documentals a Vallclara en època medieval són minces, tot i així, les més antigues corresponen a les donacions d'uns molins del seu terme fetes a darrers del segle XII, una, i a començaments del XIII, l'altra, al monestir de Poblet.

El molí del Xafarot no és l'únic que hi ha bastit dins el terme de Vallclara, n'existeix un altre, passat el poble en direcció a Vilanova de Prades, conegut com molí Biern. Això ho indiquem perquè els documents de les cessions dels molins de Vallclara a Poblet no determinen amb exactitud el seu emplaçament i sembla que no correspon, pel que veurem, al molí que estem estudiant.

L'any 1195 apareixen documentats uns molins a Vallclara en els quals Guerau de Figuerola hi posseïa uns drets que per donació passaren a Poblet. En el document es parla de la cessió de tres molins ja acabats i del dret de construir-ne un de nou. Sembla referir-se al mateix casal de molins una nova donació a Poblet, aquesta de l'any 1204, en la que hi apareix novament un Guerau, ara però dit de Vallclara. En aquest document es parla altre cop dels tres molins ja construïts i del quart per a fer, la qual cosa sembla indicar-nos que aquests molins són els mateixos que apareixen ja documentats en la donació anterior, la de l'any 1195.

Aquest casal de molins que documentem, però, no correspon al molí Xafarot, doncs ja hem vist que en ell repetidament es mencionen tres molins i aquest casal que estudiem està preparat només per a una sola mola.

Morfologia de l'edifici

El casal ha sofert algunes modificacions tardanes en la seva estructura. El que podríem considerar el cos originari de l'edifici té planta quadrada i està cobert, en la part immediata a la bassa, per una volta de mitja taronja que ocupa ben bé la meitat del total de la sala de la mola. Aquesta volta confereix un aspecte absidal molt particular a la sala, la resta d'espai que hi ha entre l'acabament d'aquesta volta que no cobreix sinó una part d'aquesta planta, i el mur va cobert per una simple estructura de bigues de fusta que reposen directament sobre la volta. Un tall d'obra que s'observa de l'exterior de l'edifici,

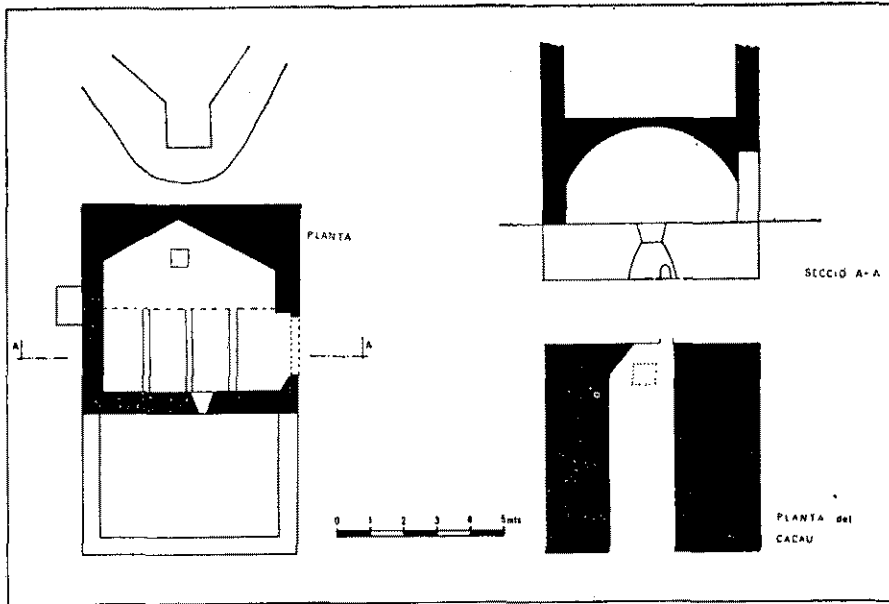

FIG. 14. Planta i secció del Molí Xafarot de Vallclara.

permet determinar que l'alçada originària d'aquest casal es corresponia a la de l'acabament d'aquesta volta.

Al molí Xafarot ultra el que constituïria pròpiament el casal, s'hi conserva l'estructura de la bassa ocupada actualment per alguns cultius, l'únic canal d'entrada d'aigua al cacau que ja de sempre ha tingut el molí i el cacau que pel fet de no estar aterrat vàrem poder fitar i determinar en la planta de l'edifici. El canal en aquest molí és de forma quadrada, i excepcionalment la paret de la bassa en la part immediata al mur del casal queda separada d'aquest. El cacau el constitueix un espai no massa ampli que té la mateixa longitud de l'edifici i està construït tot ell de carreus no gaire grans, va cobert amb una volta.

Els materials emprats en la construcció d'aquest molí són bastant pobres, excepte la volta de la sala de la mola, la part del canal d'entrada d'aigua al cacau i el mateix cacau que estan, tots ells, construïts amb pedra, tallada en el cas del canal i del cacau, i de rebre molt regular en el de la volta. La resta de l'edifici és bastit amb mamposteria.

Voldríem afegir, per acabar, que l'estructura d'aquest edifici no és pas usual, i vàrem reflexionar molt a l'hora d'incloure'l en aquest treball perquè no podem afirmar que aquesta sigui una estructura característica d'altres casals de molins.

Cal tenir ben present que forma part d'aquest estudi per la seva originalitat no pas tant per definir un dels tipus de casals de molí que podem trobar a aquestes comarques. Un altre aspecte que volem remarcar té relació amb la seva cronologia. La resta de casals de molí que s'inclouen en aquest treball poden ésser datats ja sigui pels materials o bé per la seva estructura com pertanyents a l'època medieval, el molí Xafarot, però, presenta un seguit d'elements arquitectònics dels quals és difícil determinar-ne la seva cronologia tot i que ben bé poden correspondre a aquest període. Advertim, doncs, que aquest casal tot i ésser inclòit en aquest treball presenta caràcters específics que s'han de tenir presents en una valoració de conjunt dels diferents tipus de casals moliners a les nostres comarques.

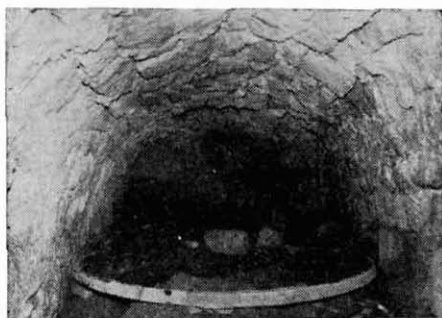

FIG. 15. Molí Xafarot de Vallclara. Detall del cacau.

CONCLUSIÓ

Assajar de fer un estudi sobre la tipologia arquitectònica d'uns edificis essencialment utilitaris com són els casals dels molins medievals pot constituir un intent no massa reeixit si pensem que les estructures d'aquestes construccions no presenten excessives variants en la seva concepció de l'espai arquitectònic, tant intern com extern, ja que responen tots ells a unes mateixes necessitats d'ús, la de configurar un espai on es col·locaran els enginys destinats a moldre el gra molts cops vora d'altres que aprofitaran l'energia hidràulica per a enfortir draps destinats a la producció drapera. Malgrat això, tot i que, en aquest cas, el concepte que podria esdevenir erroni és l'emprat per a definir aquest treball, la referència a la «tipologia» d'aquestes construccions industrials, ens sembla vàlid per a aplicar-lo, entenent que volem determinar les diferències essencials que presenten aquests casals de molins, inclosos en el treball i bastits a les diferents conques fluvials de les comarques tarragonines. I no sols les diferències relatives a la concepció espacial d'aquests edificis sinó també les relatives a la construcció, és a dir el distint ús d'uns materials que pot indicar o

assenyalar-ne la cronologia i també fer palesa una determinada tradició constructiva de les diferents comarques on s'han bastit. Així podem observar que malgrat que en el plànol aquests cinc casals no es diferencien excessivament els uns dels altres, habitualment són sales rectangulars on s'hi instal·len els enginys destinats a la molta que podran variar d'una a varies moles, fins a quatre al casal dels molins de la vila de Montblanc, les cobertes responen a diferents solucions estructurals, i, encara, els materials emprats en la construcció de tots ells varien.

L'arquitectura medieval ha estat estudiada, sobretot, a partir dels edificis religiosos, establint-ne la seva tipologia, malgrat això hom pot observar que la relació dels edificis destinats al culte amb l'arquitectura civil del període, més encara amb l'arquitectura industrial medieval, són clares i, en alguns casos, la resolució dels espais interns, idèntica. Així a la zona de la Conca de Barberà s'hi bastiren un seguit d'esglésies romàniques, d'una sola nau rectangular, sense absis a la capçalera, i coberta per volta de canó apuntat, que no es diferencia en res, per la seva estructura, del casal dels molins de la vila de Montblanc —núm. 4 del treball—; del de Constantí que pertanyia a Scala Dei, o bé dels de: Pocarull, del Petronillo i el Vell de Sant Gallart al terme de Santa Coloma de Queralt. L'estudi de Puig i Cadafalch sobre el casal de molins conegut com dels «Cups» a Oliús i el de Bolòs-Padilla sobre el molinet de la riera de Navel al Berguedà, mostren unes estructures arquitectòniques molt similars a aquestes que analitzem ara, tot i que, entre ambdues, el casal d'Oliús representa l'exemple més sumptuós per les seves dimensions.

Per altra banda les estructures que el Cister va emprar per a bastir les seves dependències més utilitàries dins els monestirs i que foren adoptades per a bastir edificis culturals d'una manera molt generalitzada al llarg del segle XIV, apareixen, així mateix, en casals de molins. Aquesta estructura arquitectònica, essencialment funcional, de planta rectangular amb coberta de fusta sobre arcs en diafragma, va ser emprada per a bastir moltes esglésies gòtiques que trobem encara pel Camp de Tarragona i Conca de Barberà. En ambdues àrees les construccions de caire més industrial reculliren així mateix aquesta tipologia arquitectònica i amb aquesta estructura es construï el casal dels molins de la Granja de Santes Creus al Codony —núm. 1 del treball—, i un casal moliner de la Guàrdia dels Prats, feu durant molt de temps del monestir de Santes Creus a la Conca de Barberà, conegut com el Molí de Baix. Cronològicament aquest tipus d'estructura sembla quelcom més tardana que l'anterior.

Malgrat que no hem trobat cap més casal de molí que presenti aquesta estructura, ja veurem, però, com els construïts en el curs baix del riu Francolí acostumen a presentar uns trets generals i habitualment tampoc es cobreixen amb volta, no per això volem fer generalitzacions afirmant que el Cister va emprendre la construcció dels seus casals de molins segons l'estructura que havia utilitzat per a bastir dependències monàstiques. S'ha d'estudiar, encara, els

casals moliners a altres zones abans d'afirmacions com aquesta, tot i cal tenir-ho present.

Malgrat haver assenyalat que al curs baix del riu Francolí els casals no presenten altra coberta que la de fusta, cal exceptuar d'entre ells el casal dels molins que la Cartoixa de Scala Dei va posseir a Constantí i del qual ja n'hem fet esment. Entre la resta existeix una certa uniformitat constructiva, així es basteixen tots ells amb uns materials constructius molt similars i extremament pobres, menys el mur del casal més immediat a la bassa que es construeix amb grans carreus de pedra, lligats amb argamassa i palets de riu que fan de falca. Alhora la sala de les moles es cobreix no amb volta sinó amb cabirons de fusta: Molí de l'Horta (Constantí), Molinet del Mas de Mascaró —núm. 2 del treball—, és possible que el molí de Vallmoll al marge esquerre del Francolí i dins el mateix terme de Vallmoll fos bastit així mateix.

La Conca de Barberà o bé l'Alt Gaià són àrees d'on s'extreu fàcilment la pedra, així la diferència en l'ús d'uns materials emprats per a construir els casals de molins d'aquestes zones, alhora que determinen una particular concepció de l'estructura arquitectònica, assenyalen una notable diferència en relació a l'acabat de l'obra que no presenten els casals de molins que trobem bastits al curs més baix del Francolí, perquè inclús quan les sales de les moles es construeixen cobertes amb volta —alguns dels molins de Valls, o bé el conegut com el de la Selva a la Masó—, aquestes són matusseres per causa de l'ús d'uns materials poc adequats.

Presenten igualment particularitats tipològiques determinades els casals de molins amb aspecte defensiu, dels quals n'hem estudiat extensament el construït a Albió —núm. 3 del treball—. Aquest casal, o bé la reforma que s'hi va dur a terme més endavant sobre l'obra primitiva, indiquen una cronologia d'obra quelcom més tardana que la que correspon a les estructures de les sales de les moles ja esmentades anteriorment; ara bé, la data d'aparició d'aquest tipus de casal, amb aspecte fortificat, a l'àrea de la Conca de Barberà i Alt Gaià —Segarra tarragonina—, és difícil de precisar. Al Camp de Tarragona no n'hem localitzat cap, sols el Molinet del Mas de Mascaró conserva un matacà a una de les façanes i sembla correspondre a una reforma posterior de l'edifici. A la Conca de Barberà el casal moliner de Solivella i el de la «Cadena» al terme de Vallfogona de Riucorb, així com el que es coneix com de la «Torre» a Santa Coloma de Queralt, presenten aquesta estructura defensiva.

Tot i que no hem estudiat especialment cap casal de molins dels bastits al baix Gaià doncs no presentaven, en la seva estructura, elements especialment interessants, cal assenyalar, això sí, l'ús força generalitzat d'uns materials constructius pobres. La part més antiga d'aquests casals, que, com d'altres, varen ésser reformats o bé ampliat cap al segle XVIII, sembla haver constatat d'una sala rectangular no massa gran, on anaven col·locades les moles, coberta per una volta de canó apuntat i construïda tota l'obra amb pedres, còdols i mampos-

teria. D'entre els casals que presenten aquesta estructura cal esmentar-ne un grup de tres, pròxims entre ells, que es troba al terme de Salomó.

No podem oblidar que tot i estudiar en aquest treball un tipus d'arquitectura que té més interès pels que pretenen conèixer un període històric determinat, i aleshores es valora com una evidència física més de l'època, com una resta arqueològica, igualment, pensem, s'ha d'assenyalar el seu interès dins d'un estudi global dels processos constructius. Per això no convé oblidar que darrera de qualsevol edifici hi ha la voluntat d'un mestre d'obres que ha dissenyat i pensat l'edifici i que igualment ha dirigit el treball dels operaris. La presència, en dos dels casals de molins estudiats aquí, d'unes marques de picapedrer, en un cas força nombroses; les escasses diferències relatives a la concepció d'espais que existeixen entre aquests edificis i les esglésies romàniques de les zones més rurals, fan pensar, i és lògic que succeís d'aquesta manera, en l'obra d'uns operaris que treballaven indistintament en la construcció d'edificis destinats al culte o bé en altres reservats a activitats com la molta del gra o bé la fabricació de paper. Mestre Beltran de Riquer quan fou encarregat de l'obra al Palau Reial de Barcelona l'any 1302 va rebre, així mateix, l'ordre de treballar en les reformes dels molins del Clot i de Sant Andreu. Hem de pensar que els seus coneixements tècnics aquest mestre d'obres els aplicaria per igual a ambdós encàrrecs, tot i que és evident que en un cas el seu treball s'acompanyaria de la d'uns escultors que embellirien l'acabat de l'obra.

Voldríem afegir, per acabar, que aquest estudi no constitueix sinó una breu aproximació a un tema ampli i encara per iniciar, i això limita clarament les possibilitats a unes conclusions finals, ja que ens manquen un seguit de referències necessàries per a establir paral·lismes o bé hipòtesis que ens relacionessin aquests edificis amb altres de diferents zones. Ja hem assenyalat repetidament que a les comarques tarragonines, però, hem pogut determinar que l'arquitectura religiosa del període és força paral·lela a aquesta que hem anomenat industrial, tant en relació a les tipologies emprades com en els materials que s'hi adequen i caldria, en el cas d'aquesta darrera, arribar a la realització d'un inventari general que constituiria alhora una eina d'estudi i un control per a salvaguardar aquests edificis, els quals per estar en mans privades no tenen, fins ara, cap mena de protecció.